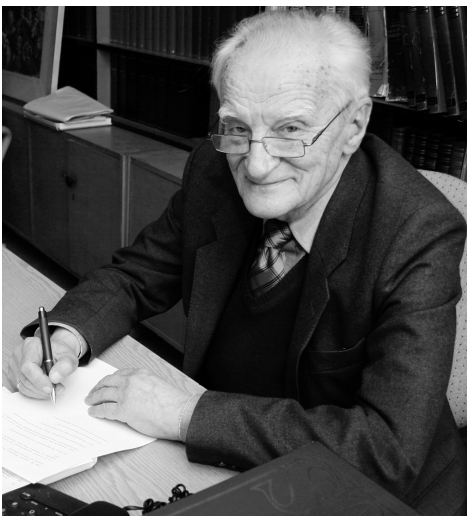

IN MEMORIAM

SIINPOOL UNUSTUSE JÕGE

Heldur Niitu meeles pidades

*Heldur Niit 2006. aastal oma töölaua taga Keele ja Kirjanduse toimetuses.
Raivo Juuraku foto.*

Järgnevaid ridu ei loe Valgetähe V klassi kavalier (1998) ja Wiedemanni keeleauhinna laureaata (2006) ning ühtlasi Eesti Kirjanduse Seltsi auliige (2007) ja Elias Lönnoti Seltsi auliige (1999) Heldur Niit (sünd 9. IX 1928) enam kunagi. Ööl vastu 21. oktoobri hommikut väsis ta süda ära, sest suhkruhaigus oli oma töö teinud. Võin nii kirjutada, sest Heldur Niit ei varjanud ei süstimist ega ka kokkukukkumisi. Paar nädalat enne surma oli ta veel liikvel ega öelnud suitsust ära. Siis järgnes hämardumine hooldehaiglas Hiiul, kus Heldur Niit, olles seal patsient juba pikemat aega, ei tahtnud olla ei nn üksikpalatis ega ühiskoridoris. On küsitav, kas ta tahtis jääda Laagrissegi, kuhu temale ja ta teisele abikaasale Leena Kiivitile (1936–2008)

eraldati korter seejärel, kui nad Vabaduse puistee ning Hämariku tänava nurgal asuva maja teisel korrusel tunnistati sundüürnikeks.

Too korter, nagu kogu majagi, oli isikupärane ja Heldur oli teda – aegamisi küll – põhjalikult remontinud. Tuttavad ning sõbrad elasid lähestikku: kõrvalmajas Lilli Promet ja Ralf Parve, diagonaalis üle tee Endel Nirk, Pilviku tänaval Kreegi metsas Lennart Meri, Kerese tänaval Kalju Leht ja mina ülikooli lõpuni (1977), Rahumäe Põhikooli vastas Sirje ja Peeter Olesk meie abielu algul. Kuidas käidi majast majja nii Nõmmel kui ka kesklinnas varasematel aegadel, sellest jutustas kunagi Kalju Leht, kelle enda kodus polnud suureks peoks ruumi. Abikaasadele sellised istumised ei meeldinud, sest väga harva jäid nad kuivaks ehk piirdusid kohviga. Tavalisem oli vähemalt „sada ja sardellid”, mida lubati enesele ka töö ajal (aastatel 1963–2006 käis ka Heldur Niit tööalal nagu ametnik, kodustöötamise päevi oli küllalt vähe). Toda „sada ja sardellid” tuleb tõlgendada kui kujundit, muidu jääb mulje, nagu istutuks kogu lõunavahe mõnes töölissööklas. Istuti kas kellegi kodus, logistiliselt optimaalses kohvikus (näiteks praeguse Kaitseministeeriumi keldris) või toimetuse tagatoas. Kuna sadat grammi viina asendas enamasti kas nõukogude margi- või piiritusevein või gruusia kolmetärnine konjak (õlut joodi vähe), siis puudus ka sakuska selle sõna etnoloogilises tähenduses heeringa või pikemat aega hapendatud kurgi näol. Soolaseks söödi kõrvale võileiba doktorivorstiga, magusaks perenaise

küpsetatud purukooki. Enim kulus suitsu.

Heldur Niidu Laagri-aastateks oli see kõik juba olnu. Olevik seisnes harjumises eluga võõraste keskel korterelamus, milles tuli esmalt lahendada akende vahetamine võimalikult üheaegselt. Niisuguseks väljaminekuks polnud Heldur valmis ja kuna temaski peitus äraostmatu uhkustunne, vaevas teda hirm, et tuleb hakata elama võlgu. Ma ei märgiks seda, kui Heldur poleks sellest ise rääkinud, sest kuni ta käis Kreutzwaldi päevadel Tartus, oli tal alates aastast 1987 kombeks ööbida meil ja meie jutud olid algusest (1972) peale ilma pihtimiseta otsekohesed. „Ilma pihtimiseta” tähendab siinkohal, et kõigest me ei rääkinud, sest vana kooli mehana oli Heldur distsiplineeritud. Mul polnud põhjust teha talle märkusi ja oma võimalused teha neid mulle jättis ta üldiselt kasutamata.

Laagri-ajale järgnes aeg Hiilul, Vabaduse puiesteelt mõnesaja meetri kaugusel, ent ilma vabaduseta teha kõike ise. Kas biograaf peab sellistest seikadest kirjutama? Võiksingi jätta nad ära, kui poleks värsket kogemust vastupidisest. Ajaliselt esimesena (21. oktoobril veerand kaks päeval) sai nekroloogi Saaremaa leht Meie Maa, mille veergudel olen ma kirjutanud Heldurist enam kui kord. Valvetoimetaja vastas, et on artikli saanud kätte, kuid pole jõudnud veel lugeda, ja küsis: kas sel mehel on midagi ühist ka Saaremaaga? Siis sain aru, et olin seni kirjutanud tuulde.

Heldur Niit tuli Kuressaarest suurele maale õppima eesti rahvaluulet veendumusest. Ta sai selle dotsent Eduard Laugaste kahest artiklist, „Eesti rahvalaulude uurimise metodoloogilisi lähtekohti” (Looming 1946, nr 4, lk 476–486) ning „Kokkuvõtteid ja hinnanguid eesti rahvaluuleuurimise seniste saavutuste kohta” (Looming 1947, nr 8, lk 995–1003). Sama autori

„Eesti rahvaluule” (1946) kui ka Karl Taevi toimetatud „Eesti kirjanduse ajaloo” esimene osa olid juba teisejärgulised. Mida võis Saaremaa Ühisgümnaasiumis õpetada rahvaluulest *mag. phil.* (1929), vabadussõjalane Bernard Sööt, sellest Heldur Niit ei jutustanud. Tõepäraselt tundis Heldur eesti rahvaluulet kui eesti kirjanduse ajaloo eelpeatükki ja mitte ulatuslikumalt kui mõni kooliantoloogia.

Ühtlasi tuli Heldur Niit õppima aga ka teadust kui ülemat taset võrreldes gümnaasiumiharidusega. Temasuguste, õieti tervele tema põlvkonnale oli teadus omal kombel püha, tõe teenimine kõrgemalt vaatekohalt. Mitte karjäär, vaid avastus millestki tundmatust ja rõõm sellest. Ent astunud Tartu ülikooli 1947, ei võinud Heldur Niit näha ette pörgut 1949–1956. Tema enda jaoks nägi pörgu eeskoda välja nõnda, et kui talle määrati väitekirja teemaks (igale eeldustega inimesele tollal aspirandikohta ei lubatud – ei siis ega hiljemgi) Kreutzwaldi muinasjuttude algupära, ei teadnud ta, et dr August Annistil oli see küsimus enda jaoks läbi töötatud juba 1940. aastate algul. Teise mehe uurimuse kordamisest veel enne, kui see on ilmunud („Friedrich Reinhold Kreutzwaldi muinasjuttude algupära ja kunstiline laad” avaldati alles 1966; raamatukujulist käsikirja hakkas autor koostama umbes 1963), Heldur Niit enesestmõistetavalt loobus ja nii taanduski tema meie mõistes filosoofia-doktori väitekirja (mis tookord eeldatuks ilmumist kui mitte iseseisva raamatu ehk nn monograafia, siis vähemalt 4–5 teadusliku artiklina) järelsonadeks Kreutzwaldi muinasjuttude kordustrükkidele.

Nii Kreutzwaldi kui ka Mihkel Vesket uurides oluiks Heldur Niit tegelikult interdistsiplinarist, sest käsitleda rahvaluuletootluste avaldamist tähendas siis nagu nüüdki jõudmist kirjandusloole, raamatuloo, folkloristika ja

tekstoloogia piirile. Vahest pole liialdus väita, et õieti jäi ta tollal juhendamata, sest suured plaanilised väljaanded (Kreutzwaldi kirjavahetus 1953–1979; Richard Viidalepa toimetatud „Eesti rahvaluule ülevaade” 1959 ning tema jt „Eesti muinasjutud” 1967; August Annisti jt „Kalevipoja” teaduslik väljaanne 1961–1963) – siinjuures pole loetelu sugugi lõplik – tuli avaldada iga hinna eest, mistõttu detailuurimused jäid sõltuma juhuse tujukusest. Juhuse negatiivsuse kohta on Ülo Tedre õigusega toonud näitena Eduard Laugaste korduva lubaduse anda trükki Jakob Hurda nn suur monograafia, mille tõttu Rudolf Põldmäe samateemaline uurimus ei valminudki, kuigi ainestik oli autoril läbi töötatud juba sõja-aastail. Negatiivne Rudolf Põldmäe tööinnu suhtes oli ka see, et Herbert Laidveel jäi venima Carl Robert Jakobsoni personaalbibliograafia (1991), mis takistas Põldmäel lõpetada Jakobsoni eluloolist kronoloogiat, kuivõrd selle viimane osa langenuks suuresti kokku Sakala sisuga.

Kuid juhused võisid olla negatiivne teadusväliseltki. Mart Lepik varises Eesti Kirjandusmuuseumi direktori kabinetis kokku ja publikatsioon tuli lõpetada teistel, sealhulgas ka Rudolf Põldmäel. Saanud ülesandeks valmistada ette teaduslik väljaanne Otto Wilhelm Masingu ja Johann Heinrich Rosenplänteri kirjavahetusest, avastas Leo Anvelt, kui palju on põhjalike kommentaaride kirjutamiseks küllaldasi uurimusi ikkagi puudu (Kreutzwaldi kirjavahetuse puhul oli Mart Lepik ses suhtes omajagu „liberaal”) ja läks pensionile, kuigi jäi väljaande enda juurde lõpuni.

Lihtne öelda – „interdistsiplinarist”, sest loomuldasa esindas Heldur Niit seda uurijatüüpi, kes kõigepealt tahab teha asja sisu selgeks iseendale ja mitte üldkursusi lehitsedes, vaid minnes tagasi algallikate juurde. Eesti regivärsiliste rahvalaulude suhtes oleks too

minek seisnenud vastuse leidmises küsimusele, kui suures ulatuses ja mis-suguste allikate põhjal kunagised folkloorisõbrad toda laulumaterjali üldse tundsid. Teisisõnu tulnuks uurida endisaegsete vaimulike, hariduse poolest igatahes mittefolkloristide lugemust. Filoloogiadoktor Aarne Vinkel leidis ses vallas enesele jõukohase ja ka produktiivse väljapääsu monograafiana „Eesti rahvaraamat. Ülevaade XVIII ja XIX sajandi lugemisvarast” (1966), mis koos teiste uurimustega [raamatu „Eesti kirjanduse ajalugu viies köites. I köide. Esimestest algetest XIX sajandi 40ndate aastateni” (1965) toimetamine koos asjaomaste peatükkidega jm] tuli promoveerimisele alles 1970. Heldur Niit jäi hätta. Saatesõnad klassikutele andsid palgalisa, plaanitükkideks kujunes aga hoopiski neli lehekülge alapeatükki „Kriitika ja kirjandusteadus” suurest peatükist „Nõukogude Eesti kirjandus” venekeelses teoses „Ülevaade eesti nõukogude kirjanduse ajaloost” (Moskva, 1971). Midagi rõõmustavat selle alapeatükiga teha ei ole.

Ummikust aitas ta vabasse vette kutse olla „Eesti nõukogude entsüklopeedia” (1–8 + lisaköide, 1968–1978; makett 1966; juhendmaterjalid ilmusid omasoodu ega ole neid rahuldavalt bibliografeeritudki) üks kaastoimetajaid, kellena esmalt oli vaja kogu asi läbi mõelda. Tõesti kogu asi, mitte ainult oma teema. Mõtlemise vormiks oligi peamiselt too „sada ja sardellid”, tulemuseks pidi aga saama avaköide koos tagatisega, et järgmiste köidete tootmisgraafikust peetakse kinni, sest tegemist oli ettetellitud sarjaga ehk avansseeritud rahaga.

Entsüklopeedia tegemine oli Heldur Niidule ja tema kolleegidele uueks ülikooliks ning seda ka psühholoogilises mõttes, sest Heldur see oli, kes küsimuses, kas entsüklopeediline eesti keel tuleks nõukogudelikult venestada, kutsus appi Jaan Krossi, mehe, kelle juur-

de Ellen Niit Helduri juurest läks ja keda Heldur ise nimetas kälimeheks. Jaan Krossi sekkumine („*Last, not least*: laast, mitte liist” 1967, uuesti 1976) hoidis tookord tolle venestuskatse ära. Ent pidevalt Heldur Niit sõda pidada ei tahtnud. Võib-olla hakkas tema siseilma mõjutama ka see tõsiasi, et põlvkonnakaaslased olid jõudnud/jõudmas teaduslike kraadideni.

Igatahes avas NLKP Keskkomitee otsus „Kirjandus- ja kunstikriitikast” (1972) võimaluse laiendada ajakirja Keel ja Kirjandus koosseisu ühe toimetajakoha võrra ning peatoimetaja Olev Jõgi täitis selle Heldur Niiduga. Heldur polnud siis töötanud tänapäevases mõttes ega tehtud toda kohta ka tema päästmiseks pehme maandumise korras. Kirjandusteaduse, rahvaluule ja ajaloo toimetajaks sobis ta aga suurepäraselt, sest ta oli oma põhjalikkuses usaldusväärne, kadumata toimetusest samas päevadeks või nädalatekski. Imelik küll, aga kui Heldur Niidu omapoolses kaastöös, ülevaated Kreutzwaldi päevadest välja arvatud, kindel olla ei võinud, siis tema poolt toimetatus polnud vaja kahelda. Heldur Niitu ei olnud vaja omakorda ka üle toimetada, ehkki ta ise jälgis tähelepanelikult, kas peatoimetaja Olev Jõgi tegi käsikirja äärele mõne märkuse – mis tähendas, et ta oli asjasse süvenenud – või mitte (millest järgnes, et talle on too tekst ükstepuha).

Algas töö autoritega, kellest aastal 1972 oli vanim Villem Altoa (1898), noorim siinkirjutaja (1953). Tähtaegadega ta pommitada ei saanud, sest ise ta eeskujuga ei pakkunud. Ta õpetas lati kõrgust, mis avaldus autori suhtumises teemasse ja pidi väljenduma teatavas elegantsis laiemale ringile kui ka spetsialistide väga piiratud hulgal. Üheks eeskujuks oli talle siin eakaaslane Valmen Hallap (1928–1987), kelle põhimõtteline probleem oli osalt seesama, mis Heldur Niidulgi: kuidas minna oma õpetajast edasi, jagamata samas

maid. Rahvaluules lahenes see probleem sünergiliselt, sest tänu Ülo Tedre ja Heldur Niidu koostööle on meie folkloristika väga korralikult läbi arvustatud. Ajaloolastele oli Heldur Niit distsiplinaarne sõber, kelle jaoks tõstsid lati kõrgele Endel Laul (1927) oma toimetatud koguteosega „Leninlik etapp eesti ajaloo teaduses. Historiograafilisi artikleid” (1970) ja Herbert Ligi (1928–1990) doktoriväitekirjaga „Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni” (1968).

Raske öelda, kui võrd mõõtis Heldur Niit lati kõrgust kirjandusteaduses ajalooloorijate paremate tööde järgi, sest ta võis seada etaloniks ka hoopis lingvistika. Kindel on, et ta lootis noorematele uurijatele ja oli rõõmus, kui need liikusid edasi just allikakriitikas – kui mitte avastuste, siis vähemalt faktitruuduse mõttes. Tihtipeale kujutletakse asjalugu ette nõnda, nagu saadaks allikakriitikas tugevaks alles vanemas eas, aga interpretatsioonilise avaruseni tuleks jõuda võimalikult kohe. Et nii võib, tõendab Gustav Suits. Ometi leidub ka vastupidiseid näiteid. Hans Treumann polnud täis veerandsajanditki, kui ta Rudolf Põldmäe tõlgenduses leidis 11 lk Wanradti-Koelli katekismust. Oskar Kallas oli kõigest 26-aastane, kui koos teistega kirjutas ümber Georg Mülleri jutlused. Villem Reiman avastas noodsamad jutlused 29-aastaselt. Mart Lepik oli vana umbes 30 aastat, kui leidis Faehlmanni saksa keeles kirjutatud „Kalevipoja” alguse, Rudolf Põldmäe vaevalt 31, kui töötas Herrnhutis läbi vennastekoguduse arhiivi. Tõnu Tannberg pääses „Tarto maa rahva Näddali-Lehe” numbrite juurde ligikaudu „kesk meie elu vaevarikast rada”, siis 35-aastasena. Näiteid jätkuks veelgi.

Uue põlvkonna kasvatamisel Heldur Niit punast pliiatsit alalõpmata ei kasutanud, kuigi ta võis olla ka kategooriline. Paraku me ei tea, kui palju

jättis ta avaldamata ilma igasuguste eelretsensioonideta ja kui sageli palus ta kedagi meist appi osakonna portfelli täitma. Tema eelistas väljendit „võta asja mõistmisega”, mis varjas endas suhet ainega. Ütleme siis mittemeta-keelselt, et see suhe oli südamlilik ja rajanes folkloristikas arusaamal, et esmatahtis on jätkata eesti regivärsilise lauluvara avaldamist kihelkonniti, s.t et „Vana kannel” ilmuks edasi. Kuidas just, seda ei võinud teada ka Heldur Niit, kuna avaldamisviise ja -eesmärke ongi mitu.

Tõenäoliselt juba koduse kasvatuses poolest oli Heldur Niit rahvuslane sõna heas mõttes. Vastavalt leidus nende kodus võrdlemisi vähe venekeelset nõukogude kirjandusteadust ja ma ei mäleta sealt ainsatki raamatut, mis oleks läbi töötatud nii, nagu see oli kombeks põlvkonnakaaslasel Jaan Toomlall – mitmevärviliste pliiatsite ning märksõnade väljatoomisega. Sama võib arvata ka etnoloogia kohta. Teisiti oli lugu soome folkloristikaga, kuid suurima osa Helduri lugemusest moodustas siiski *millerianum*'i vara, meie vanemat kirjasõna ja *baltica*'t puudutavad käsitlused. Teiste sõnadega kõik see, mis oli toimetuses tarvilik omaenese töö tegemiseks.

Minu artikkel Heldur Niidu 60. sünnipäevaks pealkirjaga „Tänamatu töö saatus. Heldur Niidust mõeldes” (Looming 1988, nr 9, lk 1281–1283) ei meeldinud ei talle ega Rein Kruusile. Nemad jäid ootama tervitavat biograafiat. Vältisin seda, kuna sel juhul tulnuks ületada diskreetsus teise inimese eraelus. Mind huvitas toimetaja kui niisuguse roll teoreetilise tekstoloogia vaatekohalt.

Käesolev artikkel Heldur Niitu enam ei tervita. Üksvahe tuli meil jutuks, et ta võiks ajaloo talletamise kasuks kas või linti rääkida mõnest toimetajatöö episoodist. Me isegi ei katsetanud seda, sest see poleks olnud nii põhjalik, nagu ta oli harjunud. Endel Priideli ehk Priidu raamat „Vägikaikavedu ehk Vaim ja Võim 1940–1990” (2010) koos minu arvustusega „Raamat, mis jääb” (Sakala 28. VIII 2010) Heldurini juba ei jõudnud. Ta ei tahtnud midagi lugeda.

Õnneks jäävad meie paadid siia poole unustuse jõge ja on tänu Heldur Niidu tööle korralikult ankurdatud.

PEETER OLESK